

NEDERLAND EN DE JAREN ZESTIG: EEN DOOLHOFACHTIG CULTUURLANDSCHAP

Doeko Bosscher

De jaren zestig zijn een begrip, maar of het begrip zoals het vigeert, getuigt van goed begrip van de jaren zestig is de vraag. Elke historische periode is eigenlijk niet meer dan een weefsel van talloze gebeurtenissen en individuele ervaringen. Samenvattende typeringen zijn bijna altijd dubieus, maar we ontkomen er niet aan. Mensen hebben er behoefte aan hun verleden herkenbaar en zegbaar te maken, onder meer door er een beeld aan te verbinden. Naarmate eigen ervaringen pregnanter zijn geweest, creëert de mens meer geprononceerde beelden van zijn geschiedenis.

In dit stuk wordt geprobeerd de lens op enkele aspecten van de jaren zestig wat scherper te stellen. De bedoeling is om de discussie met kanttekeningen te stimuleren. Aan een definitief woord zijn wij nog lang niet toe. Want al kan eigentijdse geschiedenis zeer wel wetenschap zijn, ook de contemporanist ziet distantie als een essentieel element in het verwerven van het echte inzicht.

De jaren zestig hebben indruk gemaakt, vooral bij de jongere generaties. Deze laatste waren het die de vernieuwing afdwongen en daarvan de eerste vruchten plukten. Het is overigens niet zonder belang stil te staan bij het paradoxale feit dat het juist de jongeren van toen zijn die aan de jaren zestig de sterkste herinneringen hebben en de meeste emoties voelen.¹ Kennelijk hebben de ouderen, die verondersteld worden 'hun' wereld te hebben zien desintegreren, daaraan minder getild dan velen graag denken. De geconstateerde merkwaardige discrepantie (ouderen van toen die hun schouders ophalen, jongeren van toen die het voorstellen alsof de maatschappij door hun verdienste binnensbuiten is gekeerd) zal toch niet te verklaren zijn uit geheugenverlies als ouderdomsverschijnsel?

Het voorgaande ter inleiding en ter relativering van de herinnering. Ook de schrijver van dit stuk heeft zo zijn persoonlijke herinneringen en kan zich, hoezeer ook strevend naar objectiviteit, daarvan nooit helemaal losmaken. In een enkel geval wordt de persoonlijke herinnering er zelfs bijgehaald om iets te verduidelijken.

1 In H.W. von der Dunk, 'Elke tijd is overgangstijd. Over gelijk en ongelijk van cultuurpessimisme' in: *Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis* (Amsterdam 1996) 13-28, een uitwerking van de stelling dat het normaal is dat oudere generaties de nieuwe tijd in een crisislicht beschouwen.

De jaren zestig: wat was - aangenomen dat ze überhaupt hebben bestaan - hun karakter? De door de redactie van *Groniek* gegeven opdracht hield in dat de blik vooral zou worden gericht op veranderingen in de politieke cultuur. De aangezochte auteur die zijn twijfels heeft of de politieke cultuur in die periode zozeer veranderd is, bevindt zich daarmee in een lastig parket. Het uitgangspunt van de redactie was kennelijk, niet verrassend overigens, dat de jaren zestig een grote omslag te zien hebben gegeven. De reputatie van de jaren zestig staat als een huis: alles veranderde en zeker de politieke cultuur. Wie aan die roep wil tornen moet zich, vanwege het noodzakelijke tegenwicht, al gauw begeven in iets dat lijkt op *debunking*, wat dan weer polemischer kan worden opgevat dan de bedoeling was.

De hier gekozen aanpak is daarom bewust genuanceerd. Mijn bezwaren tegen de schokbetonnen faam van de jaren zestig als *Epoche* waarin met al het andere ook de politieke cultuur zich vernieuwde, wil ik inbedden in een algemener betoog, met aandacht voor meer aspecten dan alleen het politieke. De beschikbare ruimte is beperkt. De ambitie moet een beetje worden ingedamd. Daardoor krijgen de volgende, korte paragrafen enigszins het karakter van stellingen met de daarbij behorende toelichting.

De jaren zestig: een multinationalaal fenomeen

Wat als 'de jaren zestig' (hierna geen aanhalingstekens meer) over de tong gaat, is een in veel landen voorkomend, dat wil zeggen multinationalaal verschijnsel geweest. Het multinationale verzet van studenten en arbeiders tegen de gevestigde machten had natuurlijk sommige wortels en kenmerken gemeen, maar de Nederlandse jaren zestig hadden een eigen karakter, evenals de Amerikaanse, Franse, Duitse enzovoort. Veel dingen *leken* op wat elders gebeurde, maar de som der delen (van de Nederlandse geest van zestig) was uniek. De oorsprong van die uniciteit lag in unieke omstandigheden.

Nederland begon, in vergelijking met andere landen, misschien vroeg met zijn jaren zestig. Zelfs als we voorbijgaan aan allerlei opstootjes en incidenten vóór 1966, dan nog was wat er in 1966 gebeurde voldoende om van vroege opstandigheid te kunnen spreken. Dit betekent echter niet dat Nederland voortrekker of voorbeeld was voor andere landen. Als Beatrix niet in 1966 maar in 1968 of nog later was getrouwd, zou de spanning rond haar huwelijk met Claus zich evenzovele jaren later hebben ontladen. De politieke stormen in Berlijn, waar al lange tijd agitatie plaatsvond van studenten tegen de politiek en contra-agitatie van pers en politiek tegen studenten, voordat de strijd op 11 april 1968 een hoogtepunt bereikte door de aanslag van Alfred Bachmann op studentenleider Rudi Dutschke, zouden toch wel hebben gewoed. Ook de Parijse 'Meirevolutie' van 1968 zou zonder 'Amsterdam 1966' hebben plaatsgevonden.²

2 Zie ook de laatste opmerking in noot 6.

In Duitsland stonden voor de studenten twee kwesties centraal: de weigering van de BRD de Amerikaanse interventie in Vietnam te veroordelen en in wat mindere mate het uitblijven van een *echte* politieke zuivering (denazificatie) na 1945.³ In beide aangelegenheden speelden de Verenigde Staten, die de BRD eerst op de been hadden geholpen en haar daarna voor hun karretje spanden, een sleutelrol. Het anti-Amerikanisme van de jongeren had naast een anti-fascistische ('de VS hebben de mogelijkheden die zij hadden om het nationaal-socialisme uit te roeien, bewust niet benut') ook een nationalistische strekking, in zoverre het zich keerde tegen de belangrijkste partij in de *Besatzungsherrschaft* op het grondgebied van de BRD. Op de paradoxale relatie tussen beide anti-Amerikaanse motieven kan hier verder niet worden ingegaan. Maar te constateren valt dat de geest van zestig hier uit een elders niet bestaande bron stroomde.

Ook in Frankrijk heeft het anti-Amerikanisme een rol gespeeld en een Vietnam-dimensie gehad. Geen Fransman begreep hoe Amerika durfde te hopen het communisme in Vietnam op de knieën te kunnen krijgen, waar Frankrijk zelf in 1954 smadelijk had moeten afdruipten. Maar hoofdzakelijk bij het ontstaan van een rebelse mentaliteit was toch iets anders. Waarschijnlijk had *Le Monde* gelijk, toen die in 1968 een verklaring voor de opstandigheid zocht in 'verveling': "De Fransen vervelen zich, de jeugd verveelt zich, generaal De Gaulle verveelt zich; maar enkele honderdduizenden Fransen vervelen zich niet: jeunes sans emploi, petits paysans écrasés par le progrès, victimes de la nécessaires concentrations et de la concurrence de plus en plus rude, vieillards plus ou moins abandonnés de tous. Ceux-là sont si absorbés par leurs soucis qu'ils n'ont pas le temps de s'ennuyer [...]"⁴ Zeker, de toestand op sommige universiteiten was erbarmelijk. Een tweedeling tussen de jongeren die in aanmerking kwamen voor toponderwijs en de minder gelukkigen die zich moesten behelpen met overvolle collegezalen schreeuwde om een krachtig protest. Driehonderd studieplaatsen op dertigduizend studenten aan de Sorbonne; dat kon zo niet langer. Maar op de keper beschouwd hadden de jongeren niet zo veel te klagen, vooral niet in vergelijking met voorgaande generaties. Toch gingen zij massaal de straat op. Meer dan verzet tegen een groot onrecht waren hun demonstraties een teken van verzadiging. Zij waren verzadigd van welvaart, verveeld temidden van de burgerlijke zelfgenoegzaamheid en culturele verstarring die het Frankrijk van de late jaren zestig tentoonspreidde. Hun ogen die zochten naar innerlijke tegenspraak en tegenstrijdigheden in de maatschappij, als bewijs dat hun

3 Zie hiervoor o.a.: *De 'revolutie' van 1968* (Hilversum 1978), een brochure met de tekst van een op 1 oktober 1978 door de VPRO-televisie uitgezonden debat tussen Rudi Dutschke, Daniel Cohn-Bendit, Matthias Walden, Kurt Sontheimer en Günther Nenning over de betekenis van de jaren zestig. Deze discussie vond plaats op initiatief van de Oostenrijkse televisie. Dutschke en Cohn-Bendit benadrukken op verschillende momenten het belang van de oorlog in Vietnam voor het ontstaan van de politieke onrust van de jaren zestig, in het bijzonder in Duitsland.

4 *Le Monde*, 15 maart 1968.

sluimerende onvrede goede gronden had, hoefden niet ver te kijken. De herinnering aan de Algerijnse oorlog was nog vers. De Franse reactie op onrust in de Derde Wereld nog altijd gebaseerd op blank, Europees superioriteitsgevoel; de samenleving, zich wentelend in relatieve luxe, weinig begaan met al degenen die niet goed konden meekomen (onder wie veel migranten). Het regime in Parijs was autoritair, wat wellicht zijn nut had gehad in de eerste vijf jaar van de Vijfde Republiek, maar had inmiddels zijn legitimatie verloren. Voor een kritische geest lag, kortom, de inspiratie voor het oprapen.⁵ In Nanterre, de belangrijkste haard van onrust, waar de wieg van de 'Beweging van 22 maart' stond, spraken de in het wilde weg op gebouwen gekalkte leuzen duidelijke taal: "Professeurs, vous êtes vieux et votre culture aussi"; 'Laissez-nous vivre'; 'Prenez vos désirs pour des réalités'; 'Non à l'Université Bourgeoise'.⁶

In Nederland was er geen herinnering aan een Tweede Wereldoorlog om zich zo diep over te schamen als de Duitsers, of aan een Algerijnse vuile oorlog om zo over in gewetensnood te verkeren als de Fransen; er waren geen Verenigde Staten om zich op zulke voor de hand liggende gronden tegen af te zetten. Frustraties waren er genoeg, maar zij kwamen voor een belangrijk deel uit andere bron, waardoor een uniek amalgaam ontstond. De vorm waarin zij zich uitten was dus ook afwijkend van die in de buurlanden.

Als we praten over veranderingen in de politieke cultuur, is het belangrijk ons rekenschap te geven van de nationale dimensie. Alle ontwikkelingen speelden zich af binnen typisch Nederlandse coördinaten. De onstuimigheid van het proces of het gebrek daaraan, de selectie van themata voor discussie, de terminologie, alles stond in relatie tot de historische context.

Welke signatuur had het conglomeraat van Nederlandse tradities waarbinnen de jaren zestig inhoud kregen? Met het beeld van de verstarring van de jaren dertig voor ogen, valt het moeilijk van een flexibel of plooibaar systeem te spreken. Toch zijn dat de te hanteren termen. Aan het eind van de jaren dertig was de starheid immers grotendeels doorbroken. De oorlogsjaren hebben

5 In André Fontaine, *La Guerre Civile Froide* (Parijs 1969) staat een fraai contemporain (tussen augustus en december 1968 geschreven) commentaar op de Parijse 'revolutie' van mei 1968. De titel van het desbetreffende hoofdstuk, 'En mai, fais ce qu'il te plaît' geeft het willekeurige en geïmproviseerde karakter van wat toen uit de fles kwam als de geest van zestig aardig weer. Een protest tegen Amerikaanse blanken (geleid door J.P. Sartre en Alfred Kastler) was deel van de aanloop tot de gebeurtenissen in mei, maar niets bleek zo stimulerend voor escalatie als de ontdekking, door de studenten, van de volslagen ineffectiviteit van de politie en de autoriteiten en, als pendant daarvan, hun eigen macht. De anarchie waarin Frankrijk zo eenvoudig kon vervallen was voor hen een bijna feestelijke ervaring.

6 Pierre Vianson-Ponté, *Histoire de la République Gaullienne. Le temps des orphelins: Août 1962 - Avril 1969* (Parijs 1971) 410. Vermeldenswaardig is nog dat de auteur als inspiratoren nog noemt: Mandel, Dutschke, Salvatore en Krivine en verder de Denen, de Engelsen, de Italianen, de Belgen, de Spanjaarden, de Duitsers, de Turken en de (zwarte en blanke) Amerikanen. Nederlanders komen in dit stuk niet voor.

daarna het hunne bijgedragen aan het eerherstel voor pragmatisme en aanpassingsvermogen. De politieke cultuur die de confrontatie moest aangaan met explosieve welvaartsgroei, blootstelling (door snel toegenomen communicatiemogelijkheden) aan nieuwe indrukken en boodschappen en de honger naar erkenning van hun eigen identiteit door aanstormende generaties, was niet wars van verandering, maar juist aardig ingesteld op absorptie daarvan.

De hier besproken nationale dimensie is in meer opzichten van belang. De identiteit van Nederland bepaalde *hoe* nieuwe themata werden gereciperd en *welke* themata aan de orde kwamen, maar was ook *zelf* thema. De Nederlandse politiek was van oudsher introvert. Zij heeft zich, afgezien van koloniale zorgen, traditioneel relatief weinig om het buitenland bekommerd. De nieuwe internationale positie van Nederland, na de oorlog ingenomen, had tijd nodig om uit te kristalliseren en geaccepteerd te worden. In de jaren zestig vonden nog wat naschokken van de ondergaane veranderingen plaats, onder meer in de vorm van verzet tegen de NAVO en tegen de brave houding van het establishment tegenover de Verenigde Staten. Daarna kwam de kwestie eindelijk in rustiger vaarwater. De manifestaties van onrust pasten logisch in een zeer 'Nederlandse' ontwikkeling. Hun basis lag in de oorlogsjaren. De voltooiing van de ontwikkeling kreeg gestalte in een definitieve internationale oriëntatie van ons land, ingebed in zijn politieke cultuur.

Veranderingen in Nederland: niet bovenmatig groot

De betrekkelijke heftigheid van de jaren zestig in Nederland - het lijkt erop dat de maatschappij hier meer commotie vertoonde dan elders, al moet natuurlijk de hoge toon van de maatschappelijke discussie niet worden verward met duurzame verandering⁷ - kwam mede voort uit de omstandigheid dat er in de voorafgaande periode juist minder beweging was geweest dan elders. *Minder* beweging wil nog niet zeggen weinig of geen beweging. De 'saai jaren vijftig' zijn een misverstand in de historiografie.

De jaren vijftig, de periode tussen de Tweede Wereldoorlog en het begin van de jaren zestig, waren geen stille jaren geweest, maar zij misten de opzichtige hectiek van de tijd die erop volgde. Door de contrastwerking - vanuit de nerveuze jaren zestig bekeken kon de voorafgaande tijd niet anders dan als gezapig overkomen - is van de jaren vijftig een beeld van saaiheid en onnozelheid gecreëerd en, gebruiksvriendelijk als beelden zijn, blijven hangen, ook al beseft men tegenwoordig heel goed hoeveel meer er toen tussen hemel en aarde was dan vetkuif, plooirok en de mechaniek van de wederopbouw. Het

7 Dat Nederland zich meer vernieuwde dan andere landen is een wijd verbreide opvatting. Literatuurvermeldingen zouden een hele pagina kunnen beslaan. Volstaan wordt met het verwijzen naar James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam en Meppel, 1995) 10. Kennedy noemt Italië als enige mogelijke uitzondering.

misverstand van de jaren vijftig is automatisch het misverstand van de jaren zestig. De hanen van de jaren zestig die dachten - sommige, nu op leeftijd, denken dat nog - dat ze door te kraaien de zon hadden laten opgaan, hadden zich beter wat bescheidener kunnen opstellen. Hun *finest hour* sloot veel organischer aan bij vroeger tijden dan zij wilden geloven. Het voert nu wat ver om uitvoerig op het karakter van de jaren vijftig in te gaan, want over die periode gaat dit stuk niet.⁸ Maar bij wijze van stelling, om de gedachten te bepalen: in de jaren vijftig vond, als we voorbijzien aan uiterlijkheden, minstens zo veel verandering plaats als in de jaren zestig. Dit geldt zeker niet in de laatste plaats voor de politieke cultuur. Alleen al in verband met de boven reeds genoemde internationalisering van het kader waarbinnen de politiek zich afspeelde, is veeleisend *Umdenken* nodig geweest. De rooms-rode samenwerking is dankzij de grote inzet van velen een langdurig succes geweest. Dat dat experiment, een echt waagstuk, zeer wel had kunnen mislukken, schijnen wij een beetje te zijn vergeten. Verder zijn in de jaren vijftig, binnen totaal nieuwe sociaal-economische verhoudingen, overlegstructuren opgebouwd. Voor de stabiliteit van staat en samenleving, gebaseerd immers op een sterk en breed draagvlak voor de distributie van welvaart en welzijn, was dit waarschijnlijk het belangrijkste feit uit de geschiedenis van 1945 tot nu.

De demografische factor

Een voor het stimuleren van verandering uiterst belangrijke factor was demografisch van aard: de ook verhoudingsgewijs sterke bevolkingsgroei, als gevolg van een uitzonderlijk hoog geboortenniveau tijdens de *babyboom* (1946-1955). Zonder 'megageneratie' als motor voor onvrede kon er geen omwenteling zijn. In Nederland zijn in de jaren 1946-1949 ongeveer 250 duizend kinderen meer ter wereld gekomen dan onder normale omstandigheden, dus als de vooroorlogse trend had doorgezet, het geval zou zijn geweest. Pas ruim twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog was de 'normale' toestand weer bereikt.⁹

De eigenaardigheden van deze 'generatie' die ten tijde van de Maagdenhuis-bezetting (1969) gemiddeld oud genoeg was geworden om het klimaat op de

8 In een lezing tijdens het 43ste Vlaams-Nederlands Historisch Congres in Leuven (17 en 18 mei 1996) heb ik geprobeerd de jaren vijftig te karakteriseren ('De jaren vijftig: geen voorbode voor de jaren zestig'; deze titel gelieve men, zoals in de lezing werd uitgelegd, niet al te serieus te nemen). De tekst zal waarschijnlijk in het tweede nummer van jaargang 1997 van *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* worden gepubliceerd.

9 In mijn oratie (*De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* [Groningen 1992]) is meer te vinden over de demografische ontwikkelingen na de oorlog, als factor in het ontstaan van publieke stemming en temperament. Uitleg omtrent de demografische situatie vanaf 1945 in: *De demografische situatie in Nederland in en rondom de Tweede Wereldoorlog. Intern Rapport nr. 38 Nederlands Interuniversitair Instituut NIDI* (Voorburg 1985) 1, 16-20.

universiteiten te gaan bepalen, zijn bekend. Men was beter opgeleid dan voorgaande generaties, had door blootstelling aan de (geleidelijk ontzuilende) televisie en door de toegenomen mogelijkheden tot reizen meer van de wereld gezien, had de bevrijding van de zich ook op andere fronten voltrekkende institutionele ontzuiling ondergaan en was gezonder en sterker dan oudere generaties. En wat wellicht het belangrijkste was: deze jongeren hadden met de paplepel binnengekregen dat er iets bijzonders met hen aan de hand was. Deze psychologische factor moet niet worden onderschat. De *babyboomers* waren letterlijk *gemaakt* als bewijs en bevestiging van het aanbreken van een nieuwe tijd na een periode van duisternis. Overal werden nieuwe scholen en huizen voor hen gebouwd, overal nieuwe straten geplaveid, overal werden ze met veel egards verwelkomd, overal properheid, veiligheid, zorg, warmte, respect. Deze generatie moest wel zeer sceptisch gestemd zijn - en dat was ze niet, waarom zou ze? - om niet het gevoel te krijgen dat zij het aardig getroffen had met zichzelf.

Overtuigd dat zij wel een potje kon breken, was deze generatie ook nog eens de grootste groep die zich ooit een weg heeft moeten banen door de Nederlandse geschiedenis. Het groepsgevoel gaf extra zekerheid; een simpele kwestie van massapsychologie. Wie als eenling niet sterk is, ontdekt als lid van een veel groter geheel een onvermoede oerkracht in zichzelf. Er moesten nog een paar hindernissen worden genomen. Daarna zou de wereld geheel aan de *babyboomers* toebehoren.

In theorie had dit blakende zelfvertrouwen gedempt kunnen worden door het onverwacht aanbreken van bittere tijden, een economische recessie of iets dergelijks. Het tegendeel deed zich voor. In de kalenderjaren zestig nam de welvaart in hoog tempo toe. Bij het ontbreken van een economisch struikelblok, kon niets de opmars van de megageneratie nog stuiten.¹⁰ Het is niet meer dan logisch dat deze groep mensen, die nog nooit iets anders had meegemaakt dan progressie, zich ertoe zette nu ook nog even buiten de laatste schaduwen die over haar bestaan hingen, te treden. Met de Koude Oorlog, de traditionele wetenschap en de overgebleven kluisters van de verzuildheid in de politiek kon nu ook wel worden afgerekend.

Met de verzuildheid moest een hele politieke cultuur het ontgelden, die noch qua vorm noch qua inhoud beantwoordde aan de eisen van de moderne tijd.

Periodisering: tot nu toe te gefixeerd

Het markeren van een begin- en een eindpunt in de tijd kan alleen zin hebben 'om de gedachten te bepalen'. Reëler dan twee streepjes op een tijdbalk, is een puntenwolk tussen twee assen, waarbij de horizontale as de tijd aangeeft en de

10 Bosscher, *De dood van een metselaar*, 20.

verticale as de mate waarin zich verschijnselen voordoen die bepalend zijn voor het karakter van wat wij de jaren zestig zijn gaan noemen.

De werkelijkheid was, hoe fascinerend ook, zeer onoverzichtelijk. Ook ontbrak veelal de logica, alsmede de natuurlijke volgorde van gebeurtenissen. De binnenlandse, politiek-culturele factor (de verzuimdheid en vooral de 'lijdelijkheid' die verdwenen), de buitenlandse factor (de hinderlijke Koude Oorlog die werd afgeschaft), de morele factor (onder meer een restrictieve seksuele moraal, die door een paar rake klappen in zijn tegendeel werd omgetoverd), de maatschappelijk-culturele factor (formele cultuur werd informele cultuur, omgangsvormen veranderden, traditionele stijlen werden vervangen door moderne), de religieuze factor (gestructureerde gelovigheid werd in de ban gedaan en, als het spreekwoordelijke kind dat met het badwater wordt weggegooid, gelovigheid überhaupt) en zo men wil nog verscheidene andere factoren, gloeiden beurtelings op en doofden beurtelings uit volgens een nogal grillig patroon, al dan niet in onderlinge wisselwerking en (dis)harmonie, als vuurwerk tegen een nachtelijke hemel. Vandaar het pleidooi voor het beeld van de puntenwolk. Verandering is er altijd geweest, maar er begon zich in de Nederlandse geschiedenis langzamerhand een wolk van punten af te tekenen waarmee men de periode eventueel kan duiden. Het is echter van belang ons te realiseren dat een tijdvak met een bepaalde signatuur niet wordt geboren en niet afsterft. Elk idee - het zijn ideeën die de signatuur van een periode bepalen - is de voortzetting van een ouder idee, in een enigszins getransformeerde vorm, die zowel progressief als regressief kan worden opgevat, al naar gelang de waarneemer prefereert.¹¹ Soms gaan het tempo en de intensiteit omhoog en treedt er meer bundeling of convergentie op, op zo'n manier dat de periode naar onze simpele, primitieve, lapidaire maatstaven een eigen karakter verwerft. Het blijft altijd zaak goed naar de kern van veranderingen te zoeken en zich niet voor de gek te laten houden door modes en uiterlijkheden.

'Bevrijding en emancipatie' in de politieke cultuur

De begrippen 'bevrijding', 'vrijheid' en 'emancipatie' kunnen in geen enkele verklaring ontbreken, maar men moet zich realiseren dat er ook nieuwe vormen van dwang ontstonden. Desintegratie ging gepaard met nieuwe vormen van integratie. De meeste opvallende verschijnselen hadden allemaal hun tegenbeweging. De politieke cultuur werd niet bevrijd.

Bevrijding is een lastige en vaak willekeurig gebruikte term. Het komt niet zelden voor dat een gevangene die in vrijheid is gesteld, heimwee krijgt naar de veiligheid van het cachot. Blootstelling aan vrijheid kan zeer onaangenaam zijn, zoals het existentialisme al heeft willen zeggen. Ook in de jaren zestig was de

11 In verband met de kwestie 'regressie dan wel progressie' kan onder meer worden verwezen naar de publicaties van de Amerikaanse palaeontoloog Stephen Gould.

veel bejubelde bevrijding soms alleen maar de vervanging van de ene soort dwang door de andere. Er zijn veel voorbeelden te noemen. Bevrijding van de discipline van de zuil hield in dat de burger voor ethische vragen niet meer te rade behoefde te gaan bij dominee of kapelaan. Tegenover de sociale controle die door de zorginstellingen van elke zuil werd uitgeoefend, kwam echter de tucht van de ongebondenheid te staan, in de vorm van het antwoordapparaat van de geprofessionaliseerde welzijns- of zorgwerker, dat zegt dat het kantoor morgen vanaf negen uur geopend is. Het opmaken van winst en verlies is niet eenvoudig. De mens is een kuddedier of wordt gedwongen dat te zijn. Als nieuwe modes oude vervangen, is het even moeilijk je aan de nieuwe te onttrekken als het ergerlijk was de oude te moeten volgen. In de feministische beweging, inmiddels uiteengevallen, is de grotere seksuele vrijheid al gauw herkend als een verschijnsel met allerlei bedreigende aspecten. Het idee dat mensen altijd beter af zijn met grotere vrijheid, dat in de jaren zestig axiomatisch was, is sindsdien onder druk komen te staan. Of misschien moet de stelling luiden dat vrijheid niet bestaat. Dan wel dat de mens, anders dan Sartre het zou zeggen, tot onvrijheid is veroordeeld.

Ietwat cynisch zouden we, constaterend hoe weinig leden de meeste politieke partijen nog hebben in vergelijking met de periode van voor de 'bevrijding' en hoe laag de opkomstpercentages bij verkiezingen inmiddels zijn geworden, in retrospectief kunnen zeggen dat de politieke cultuur zich in de jaren zestig heeft bevrijd van leden en kiezers. Maar dat was dus nooit de bedoeling.

Hoezo een crisis?

Termen als 'crisis' en 'breukpunt' dienen vermeden te worden als te gemakkelijke clichés. Er is vaak sprake van 'de crisis van de jaren zestig', maar wat dat betekent wordt meestal in het midden gelaten. Een 'crisis' is letterlijk niets anders dan een moment dat zich onderscheidt van de voorafgaande tijd. In zoverre is er weinig tegen zo'n term in te brengen. In de praktijk heeft het woord echter een alarmistische connotatie: nieuwe krachten breken baan, en niet bepaald zachtzinnig. Daarom is het in het kader van een zekere relativering van wat de jaren zestig in Nederland te zien hebben gegeven beter een meer omfloerste typering van dit tijdvak te hanteren. Het is niet erg duidelijk wat er in de jaren zestig nu eigenlijk in een 'crisis' verkeerde. Was dat 'de politieke cultuur' en als mederepresentant daarvan 'het gezag'?

Het Amsterdamse politiekorps, dat de eerste stoot van de acties tot tarting van het gezag moest opvangen, verkeerde in een crisistoestand. En natuurlijk diverse individuele gezagsdragers, doordat zij de omschakeling die van hen verwacht werd, niet snel genoeg konden maken. Maar was 'het gezag' als zodanig in een 'crisis'? Op het eerste gezicht veel meer dan op het tweede. De Vijfde Republiek heeft in Frankrijk gewankeld, maar in Nederland het overheidsgezag nooit. 'De' gezagsdragers hebben moeite moeten doen met een ge-

dragsverandering hun legitimatie te sauveren. Die operatie is door de bank genomen zeker een succes geworden en is - zo flexibel heeft 'het gezag' in Nederland in lange eeuwen wel leren omgaan met zijn status - zelfs nooit in de buurt van een mislukking geweest.

Tradities in de politieke cultuur op de helling?

In een verzuild Nederland is er geen politiek fenomeen of het heeft een relatie gehad met de verzuildheid. Dit geldt ook voor de jaren zestig. Een belangrijk deel van de verzuilde structuren die opgebouwd waren in de tijd dat zij een emancipatorische functie hadden, bestond rond 1960 nog, ook al was de nuttige rol van de zuilen grotendeels uitgespeeld.¹² In de volgende vijftien à twintig jaar (de jaren zestig genaamd) zijn de zuilen uiterlijk ontmanteld, en dan vooral die elementen die als knellend werden ervaren. Pas in een nog weer latere fase van de ontwikkeling verdween de pacificatie-democratie naar de achtergrond, dat voor Nederland zo kenmerkende verschijnsel, dat was geschapen om de traditionele harmonie tussen naast elkaar levende minderheids-bevolkingsgroepen in weerwil van de verzuildheid te laten voortbestaan. De pacificatie-democratie was de vrucht van een lange traditie, van scherp politiek redeneren en van gezond verstand. Dat zij 'aansloot bij' de Nederlandse sociaal-culturele verhoudingen, zoals die zich door de eeuwen heen geleidelijk hadden ontwikkeld, is nog te zwak uitgedrukt. Zij was er de twintigste-eeuwse expressie van. Als zodanig kon zij bezwaarlijk geslachtofferd worden, hoe ver de polarisatie ook voortschreed.

De politieke cultuur van een land kan zich onmogelijk al te ver verwijderen van de sociaal-culturele verhoudingen in het algemeen. Zolang deze verhoudingen min of meer stabiel zijn, verkeert ook de politieke cultuur in evenwicht. Heel de jaren zestig door was dat laatste het geval, want voor grote verandering bestond reden noch oorzaak. Pas op langere termijn is Nederland begonnen een ander land te worden, voornamelijk als gevolg van de sterk groeiende welvaart.

Wat is precies bedoeld met: de sociaal-culturele verhoudingen veranderden in de jaren zestig nauwelijks? De onderliggende vraag in dit verband is: welke kenmerken hadden de sociaal-culturele verhoudingen oorspronkelijk en welke op het moment dat de geest van zestig hoogtij vierde? Nederland heet een standenmaatschappij te zijn geweest, waarin iedereen min of meer vanzelf zijn plaats kende en waarin ieders standskenmerken van verre herkenbaar waren.

12 J.E. Ellemers (in 'Verzuiling als proces van modernisering' in: J.E., ed., Ellemers, *Modernisering, macht, migratie. Opstellen over maatschappij en beleid* (Amsterdam en Meppel 1995) 57-74) beschrijft verzuiling als een 'dynamisch conservatief' verschijnsel, dat kon voortbestaan ook nadat het zijn oorspronkelijke ideële grondslag verloren had, doordat het ook functioneel te maken viel in nieuwe situaties, waarvoor het nooit zozeer bedoeld was geweest. In de loop van de kalenderjaren zestig ging dit niet meer op. Toen de verzuiling geheel zinledig was geworden, begon de ontmanteling van het stelsel.

Zelfs binnen de zuilen doorbraken weinigen de scheidslijnen tussen de standen, om van verkeer tussen de zuilen maar te zwijgen. Bij al dit standsbewustzijn werden de sociaal-culturele verhoudingen toch ook gekleurd door diepgewortelde, op een goed begrip van wat het land bij elkaar hield stoelende verdraagzaamheid. Pragmatisme en tolerantie waren welbeschouwd een Nederlandse variant van nationalisme, dat wil zeggen het geheel van uitingen van de politieke psychologie van een land, die aangeven wat van wezenlijk belang wordt geacht voor het welvaren en het voortbestaan van de natie. In de jaren zestig is op dit vlak weinig veranderd. Het is zelfs de vraag of de protagonisten van 'zestig' veel hebben *willen* veranderen. De roep om meer democratie kan ook gezien worden als een herstelbeweging. Hij ging minstens voor een deel terug op een geïdealiseerde democratie die hier vroeger zou hebben bestaan of zou hebben kunnen bestaan, maar die door de gebeurtenissen onmiddellijk na de oorlog (herstel in plaats van vernieuwing) achter de horizon was verdwenen. De opstandige jongeren van de jaren zestig kregen niet zonder reden de nodige bijval van oudere Nederlanders die hun vernieuwingsideaal van de 'Doorbraak' (en wat dies meer was) hadden zien stuklopen op de realiteiten van de jaren na 1945. Als de verpakking van de boodschap van 'zestig' (lang haar, rare muziek, zedeloosheid, ruw taalgebruik) wat minder afstotelijk was geweest, zou de adhesie van die kant ongetwijfeld nog rijkelijker zijn betuigd.

De antikapitalistische, anticonsumentistische en ecologische kanten van de beweging der zestigers kunnen ook al niet zonder meer voor progressief doorgaan. In de retoriek op dit terrein zat veel verzet tegen geïmporteerde, on-Nederlandse ideologieën en levensstijlen. Wat was het paradigma van soberheid en verdraagzaamheid, zoals het in de 'literatuur' der vernieuwers (manifesten, vlugschriften, krantjes, boeken) werd gepresenteerd, op de keper beschouwd anders dan een klemmend beroep op traditionele waarden? De Provo's, Maagdenhuisbezitters, Nieuw-Linkers en andere zestigers eisten in de allereerste plaats het recht op zichzelf te zijn in een zelfgekozen, Nederlandse *setting*. Zij waren het beu te worden 'gemanipuleerd' door ongecontroleerde en oncontroleerbare krachten. Zij wilden de zelfbeschikking terug die de moderne maatschappij de mens onthield. Kijken we door de bomen van ijdelheid en modieus jargon heen, dan deelt zich een bos van 'gewoon doen', 'nuchter blijven' en 'elkaar vrij laten' aan ons mee, kortom: een zeer Nederlands tableau.

Ook de discussie over de monarchie, mede gevoed door de Duitse nationaliteit van Beatrix' echtgenoot (waardoor er een ongrijpbare dimensie bijkwam), kan het best in dit licht worden geïnterpreteerd. De vraag *leek* te zijn of de monarchie niet beter kon worden afgeschaft. Maar in wezen ging het erom of de monarchie nog wel voldoende Nederlands was; of de zittende en de toekomstige monarch zich voldoende realiseerden dat Nederland altijd een soort republiek was geweest en dat altijd zou blijven. Het karakter van Beatrix was een factor in de discussie, zoals dat van Willem-Alexander dat is in 1997. Was haar ambitie niet te groot? Wilde zij haar toekomstig ambt losmaken van de traditionele inbedding? De stabiliteit van de monarchie is in Nederland altijd gediend geweest met het besef van vorst en onderdanen dat zij in een handom-

draai zou kunnen worden afgeschaft, net zoals er (Lijphart!) slechts stabiliteit in de politiek kon heersen bij de gratie van ieders vastbeslotenheid de theorie te ontcrachten die zegt dat in een door-en-door verzuild stelsel de chaos regeert. Zo beschouwd was de monarchiediscussie van 1965 en volgende jaren vooral een manier om zich ervan te verzekeren dat volk en vorstin nog op dezelfde lijn zaten.

Het kan zijn dat wat hier beweerd is (extreem kort samengevat: dat op het terrein van de politiek de beweging van zestig weinig echte beweging heeft gebracht) een indruk wekt van gebrek aan respect en serieuze aandacht voor wat er allemaal gebeurde. Badineren en *debunking* zijn - het is in de inleiding al gezegd - echter geenszins de bedoeling. Het gaat niet aan het idealisme van de zestigers te misprijzen of er lacherig over te doen. Zij hadden wel erg veel kritiek, maar er was ook veel dat kritiek verdiende. De verdedigde these is slechts, dat de progressieve teneur in de gebezigde maatschappij-analyse door een behoudende, soms zelfs reactionaire tegenmelodie (contrapunt) werd vergezeld. Per saldo was er vooral in het politiek domein weinig of geen revolutie te bekennen. 'Het masker van de redelijkheid', waarvan K.L. Poll zich in 1969 bezorgd afvroeg of de Nederlandse politiek het wel in ere zou houden, is nooit in diskrediet geweest. De toon van de kritiek was toentertijd zo hoog dat het werkelijk leek of *in politics* het einde der tijden was aangebroken. Achteraf weten we dat de revolutie nauwelijks meer was dan een storm in een glas IJsselmeerwater.¹³

Nawerking van de oorlog

De ervaringen van depressie en Tweede Wereldoorlog hebben hun weerslag gehad op de manier waarop oudere generaties de geest van zestig tegemoettraden. Ook de politieke cultuur werd erdoor gekleurd. In zekere zin was haar belangrijkste kenmerk, conflictmijding, hoezeer ook ten principale teruggaand op een nog verder verleden, in zijn geactualiseerde vorm een uitdrukking van indringende ervaringen met het recent verleden. Jongere generaties, die deze ervaringen zelf niet hadden gehad maar wel werden geconfronteerd met allerlei sporen, manifestaties en representaties daarvan in de maatschappij, werden in hun gedrag door die sporen beïnvloed en daarna nog eens extra gestimuleerd door het succes van hun 'provocaties'.

13 K.L. Poll, *Het masker van de redelijkheid. Politieke essays* (Amsterdam 1969). Deze bundel essays is een warm pleidooi voor de redelijkheid, dat wil zeggen het erkennen van de noodzaak tot het voortdurend sluiten van compromissen en het afzien van het streven naar het paradijs op aarde. Poll noemt tal van voorbeelden van depreciatie van redelijkheid in de polemiek van de zestigers. Toch ziet hij ook de conservatieve karaktertrekken van de beweging (zoals 'idealiserende van het verleden' en 'keurige gymnasiale alpha-onmaatschappelijkheid'; p. 17).

Nieuwe generaties willen altijd uitproberen welke consequenties vroegere generaties trekken uit de lessen die deze zeggen geleerd te hebben. Is te weten willen komen wat de essentie is van het maatschappelijk discours waarin men geleidelijk ingroeit niet de kern van volwassen worden? Naarmate de belevenissen van ouderen moeilijker te bevatten zijn voor jongeren - en bijna alles wat de depressie en vooral de oorlog had gebracht, was een enormiteit en dus nauwelijks te bevatten - wordt de dialoog tussen de generaties gecompliceerder. Daar kwam in dit geval nog bij dat een groot deel van de oudere generatie met zijn ervaringen te koop liep, maar dichtklapte zodra jongeren doorvroegen. Dan eisten de ouderen opeens de oorlog voor zichzelf op, als niet met de jongeren te delen ervaring. In die zin is de contestatie van de jaren zestig, waarin de Tweede Wereldoorlog een belangrijk referentiepunt vormde, deels te beschouwen als een strijd om geestelijk bezit. Daarnaast ook als een strijd om morele erkenning, want wie niet mocht meedelen in het bezit, telde moreel gesproken niet mee. 'Jullie hebben de oorlog niet meegemaakt' was een vaak gebruikte en in de oren van jongeren tergende dooddooener.

Enkele oudere publicaties over de jaren zestig stellen het voor alsof 'de jongeren' aan 'de ouderen' een spiegel wilden voorhouden, door het traditionele beeld van de oorlog (in een woord vervat: heldendom) te vergelijken met het veel minder rooskleurige beeld dat aan wetenschappelijke publicaties viel te ontlelen.¹⁴ Dit is een te simpele benadering van wat de generatie van zestig was en waarop zij zich concentreerde. Het voert echter te ver deze ingewikkelde kwestie hier te behandelen. Belangrijk is wel de vaststelling dat de oorlog een begrip was waarbij iedereen onmiddellijk zijn eigen voorstellingen en associaties met 'goed' en 'fout' had, en dat met dit begrip in de jaren zestig op grote schaal is gesold. Er viel over de oorlog niet normaal van gedachten te wisselen. Het gevolg daarvan was, dat de jongeren zodra het over de oorlog ging balorig werden. Zij trokken niet zozeer de dapperheid der ouderen in twijfel, al was daartoe aanleiding, noch voelden zij zich geroepen de ouderen in dapperheid te evenaren of te overtreffen, zoals wel is beweerd. Zij namen hun toevlucht tot parodie, het enige wapen dat overbleef om hun gram te halen tegenover degenen die zich op een voetstuk hadden geplaatst. Gewerkt heeft het overigens nauwelijks, want voor veel ouderen bleef het blote feit dat de jongere generaties de oorlog niet hadden meegemaakt, voldoende om hen niet voor vol aan te zien.¹⁵

14 In *De dood van een metselaar* (noot 9) wordt deze kwestie behandeld. De materie heb ik nog wat meer proberen uit te werken in 'De oorlog van de jaren zestig; het verzet als voorbeeld voor opstandige jongeren', *Historisch Nieuwsblad* 4:2 (1995) 26-29.

15 Om slechts één voorbeeld te noemen uit de vele die te geven zouden zijn: in een interview van Ben Haveman met de schrijfster Cri Stellweg (naar aanleiding van de verschijning van haar boek *Een graf van letters*) in de *Volkskrant* van 17 augustus 1996 staat het volgende: "Hoor eens: jullie generatie, zegt ze met een doordringende blik, jullie generatie zal niet zo oud worden. Zelf is ze van een lichting die gepokt en gemazeld is door crisis, Korea-conflict, oorlog en bezetting, en wederopbouw, de hele mikmak. Die generatie van haar is uit het goede hout. "Wij moeten echt doodgeknuppeld worden". En

Het is werkelijk te hopen dat degenen die nu nog steeds met tevredenheid en trots terugdenken aan hun bijdrage aan de 'magiese' jaren zestig (zij zijn nu rond de vijftig), niet in dezelfde fout vervallen. Vanuit de rijen der later geboren klinkt nu al af en toe een zacht gekreun en een schampere lach over de hovaardigheid van de *baby boomers*, die doen alsof zij dankzij hun participatie in een bepaalde periode van de geschiedenis een bepaald soort wijsheid en levenservaring in pacht hebben. Die schamperheid is terecht. Er bestaan geen uitverkoren generaties. Elke generatie heeft zo haar eigen offers te brengen en uitdagingen te lijf te gaan. Je laten voorstaan op iets meegemaakt hebben is absurd.

Balans

In het inleidende hoofdstukje voor de bundel *Verandering van de moraal* van het Nederlands Gesprek Centrum (1972) worden onder de kop 'Er verandert veel' dertien voorbeelden van verandering opgesomd.¹⁶ Voorbeeld 6 luidt: 'De samenleving ziet men niet meer primair gericht op produktie maar op consumptie met alle consequenties voor de spaarzaamheidsmoraal. Zelfs dit lijkt nu te veranderen.' Het NGC kon, zo blijkt, de verandering niet meer bijhouden. Net wil het de overschakeling naar consumptief denken op consequenties gaan onderzoeken, of daar wordt consumptie ook al weer verdacht.

Dit zijn de jaren zestig ten voeten uit. Veranderingen schuiven over elkaar heen. Progressief en regressief, op vooruitgangsgeloof gebaseerd of juist voortvloeiend uit afschaffing van elke heilsleer, utopisch en eschatologisch; er was voor de tijdgenoten eigenlijk geen touw aan vast te knopen.

Achteraf beschouwd heeft de wederzijdse verkettering van ideologieën niet tot de overwinning van een bepaalde ideologie geleid, of het zou de traditionele Nederlandse overlegideologie (blijven praten tot de laatste tegenstribbelaar zich gewonnen geeft) moeten zijn. De redelijkheid heeft gezegevierd. Het beraad tussen elites heeft ook in een formeel ontzuild Nederland - waar de hunkering naar de geborgenheid van de zuil overigens al weer volop te bespeuren valt - standgehouden. Geen wonder dat al degenen die zelf buiten de hoofdstroom van de geest van zestig stonden (doordat zij te oud of te jong waren, of te be-

jullie?" zegt ze, "jullie weten niet hoe je de dingen het hoofd moet bieden. Te verwend, tot op zekere hoogte. Jazeker. Je hoort het goed: te verwend! Jullie staan niet zo krachtig in het leven. De dingen werden voor jullie opgelost. Zo is het toch? *Ausdauer*, daar gaat het om. Ruggegraat. Maakt dat je overal tegen kunt. Komt er morgen oorlog, dan zal iedereen in paniek raken." Iedereen, behalve háár generatie. Die weet hoe het was, hoe het is. "Wij zijn er doorheen gegroeid", zegt ze. "Wij hebben de ervaringen meegedragen die tot je eigen *ik* zijn geworden. Dat geeft een enorme kracht. Enorme levenswil ook. Je ziet het bij overlevenden van concentratiekampen. Hebben ook allemaal dat ene: ik moet en ik zál."

16 J. de Graaf e.a., *Verandering van de moraal. Een publicatie van het Nederlands Gesprek Centrum* (Baarn 1972) 7-10.

daagd, of te afgeschermd, of domweg niet geïnteresseerd) er niet zulke uitgesproken opvattingen over hebben. De jaren zestig hebben Nederland niet op zijn kop gezet. Dat velen niettemin zeggen dat er grote veranderingen zijn geweest, is mede een gevolg van elkaar napraten zonder erbij na te denken.

Het politieke bestel is inderdaad vernieuwd. Er zijn partijen bijgekomen en er zijn partijen verdwenen. Het meest opvallend is natuurlijk de tanende, zo niet vrijwel verdwenen invloed van de confessionele partijen. De ontkerstening (het minder christelijk/gelovig worden van mensen), met in haar kielzog de deconfessionalisering (de verminderde participatie in confessionele organisaties en als gevolg daarvan het minder belangrijk worden van deze organisaties), heeft verwoestend huisgehouden. Met de jaren zestig heeft dat verschijnsel echter niet veel te maken, al waren er in de jaren zestig ook nog zoveel symptomen van te zien. Bovendien moet worden afgewacht of de confessionele politiek niet gewoon terugkeert, in afgeslankte vorm weliswaar - maar Kuyper is ook klein begonnen. Een goede lijsttrekker zou al een groot verschil maken. Zolang Lubbers premier was, verstomden de geluiden dat de confessionele partijen tot verdwijnen gedoemd waren.

Dat Nederland nooit meer kan worden - als het dat zou willen - wat het ooit was, staat vast. De multiculturele samenleving is een feit. Dus zal binnenkort ook de politiek multicultureel worden. De jaren zestig hebben aan die ontwikkeling part noch deel gehad. Verder heeft het succes van de economie, mede door het slagen van de Europese economische integratie, de Nederlander een andere kijk op het leven bezorgd. Het is te vroeg om hierover een definitief oordeel te geven, maar het lijkt alsof individueel economisch succes een norm voor menselijk slagen is geworden. Als dat waar is, is er echt iets veranderd. Een wezenskenmerk van de cultuur, Schama's 'embarrassment of riches' zou daarmee opgegeven zijn. Ten goede of ten kwade, dat doet er hier niet toe.

In 1995 heeft James Kennedy nogal de aandacht getrokken met een studie over de jaren zestig, waarvan de aantrekkelijkheid vooral bestond uit haar thetisch karakter; zij maakte veel discussie los. Diepgang en bewijsvoering lieten wel wat te wensen over. Wat Kennedy zegt is ongeveer het volgende. Dat Nederland zonder revolutionair geweld toch snel en radicaal kon veranderen, is vooral te danken aan 'twee conventies binnen de Nederlandse politieke cultuur': een afkeer van geweld en behoedzame gezagsuitoefening door ambtsdragers. Het 'regentendom' combineerde "een traditioneel, oligarchisch bestuur met de overtuiging dat koppig verzet tegen "sociale ontwikkelingen" vergeefs zou zijn [...]"¹⁷

Mijn indruk is dat hier ten onrechte sprake is van regentendom. Regenten hebben in een bepaalde periode van de geschiedenis een bepaalde rol gespeeld. Hun gematigdheid en paternalisme hebben een stempel op de politieke cultuur gedrukt. Mede dankzij hen is schikken en plooiën in Nederland tot een hoog ontwikkelde kunst verheven. Maar daar houdt het op. Regenten waren er al

17 Kennedy, *Nieuw Babylon*, 146-150.

lang niet meer in de jaren zestig. Voor de jaren zestig had de bestuurscultuur wel regenteske trekken. Daaraan kwam dankzij de jaren zestig juist een einde; die verdienste moeten wij de rebellen van toen nageven. De bewering echter dat de regenten in de jaren zestig hun gezag handhaafden door hun oligarchisch bestuur te combineren met het verruimen van de definitie van wat was toegestaan, maakt een hutsplot van termen en definities. In elke democratie komen oligarchieën voor. In elke democratie wijkt het gezag voor onstuitbare ontwikkelingen. Kern van wat er in Nederland voorviel is veeleer dat de grote tradities van de politieke cultuur nooit in gevaar waren en dat dus ook niemand zijn reactie op die vrees hoefde te baseren.

Natuurlijk is er over het boek van Kennedy (en over een tegelijkertijd verschenen studie van Righart¹⁸) wel meer te zeggen. Hij en Righart leveren belangrijk feitenmateriaal, op basis waarvan de discussie over de jaren zestig met verve zal worden voortgezet. Voorlopig willen noch kunnen de historici erover uitgepraat raken.

KYK MAAR OM JE HEEN..
LEES HET IN DE OGEN...IN DE STAP
VAN JE NAASTE...IN DE GROEVEN
VAN HET LYDEN...WAT HEB JE TE
VERWACHTEN? JE STAAT
VOOR NIETS!
WANT JE ZIET ALLES!
CCMABOOP NIET! WANT
GEBELMPEER NIET! WISPECIALISATIE
ALS JE JE LEVENSGELUK IS DEGENERATIE!
KOBOLDS OM JE HEEN LAAT AFHANGEN VAN DE
WACHTEN IN HET SYSTEEM HEB JE ALLES TE VER-
ZAL JE TEKENEN JE KETZE NU
DAT WAT JE NU IN PRAKTIJK BRENGT, ZAL LATER
GEMEENGOED ZIJN. GOKKEN OP GISTEREN, NUI!
BETEKEND MORGEN VERGETEN.
OF BEN JE AL ZO VERZIEKT DAT
JE DE REALITEIT NIET ZONDER
HET SYSTEEM AANKUNT? DAT
JE NIET KAN KIEZEN OMDAT
JE DE FACTOR
EN NIET KENT, MET ALS RESULTAAT
DAT EEN ANDER VOOR JE KIEST.
DIE DE FACTOREN PRETENDEERD
TE KENNEN, TERWYL ER VAN FAC-
TOREN GEEN SPRAKE IS!

Underground-publicatie van hippies. Detail van een pagina
uit de *Real free press* illustratie, Antwerpen, 1968.

18 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).

SUPPLEMENT